

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA
MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

**AJINIYOZ NOMIDAGI NUKUS DAVLAT
PEDAGOGIKA INSTITUTI**

*Filologiya fanlari doktori, professor, Qoraqalpog‘istonda
xizmat ko‘rsatgan fan arbobi*

**YULDASH MATKARIMOVICH
IBRAGIMOVNING**

80 yillik tavalludiga bag‘ishlangan:

**«GLOBALASHUV DAVRIDA TURKIY
SHEVASHUNOSLIKNING DOLZARB
MUAMMOLARI»**

mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy

ANJUMAN MATERIALLARI

23-noyabr 2022-yil

ТОШКЕНТ
“FIRDAVS-SHOH”
2022

UDK- 811.512
ББК 81.2ў36-2
G-54

Ajiniyoz nomidagi Nukus DPI O'quv-uslubiy Kengashi tomonidan 2022-yil 10-oktabrdgi 2-sonli qarori bilan nashrga tavsiya qilingan

Maqolalarni to'plovchi va nashr uchun mas'ul:

U.Yu. Ibragimova,

O'zbek tili kafedrası o'qituvchisi, dotsent. *Maqola va tezislarning ilmiy saviyasi, ma'lumotlarning haqqoniyligiga mualliflarning o'zlari mas'uldirlar.*

Mas'ul muharrirlar:

Sh.Buranova,

p.f.n., dotsent, O'zbek tili kafedrası mudiri;

U. Yu. Ibragimova,

f.f.doktori (PhD) dotsent.

Tahrir hay'ati:

Q.A.Qodirov,	NukusDPI Yoshlar bilan ishlash va ma'naviy-ma'rifiy ishlar bo'yicha prorektori;
G.Qurboniyo'zov,	O'zbek tili kafedrası dotsenti, filologiya fanlari doktori;
Sh.M.Buranova,	O'zbek tili kafedrası mudiri, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent;
U.Yu.Ibragimova,	O'zbek tili kafedrası o'qituvchisi, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent;
G.A.Yusupova,	O'zbek tili kafedrası katta o'qituvchisi, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD);
S.J.Shinnazarova,	Qoraqalpoq tili kafedrası dotsenti, filologiya fanlari nomzodi.

Taqrizchilar:

N.Q. Murodova,	f.f.d., professor, Navoiy davlat pedagogika instituti;
I.O'. Darvishev,	f.f.n., dotsent, Namangan davlat universiteti o'zbek tilshunosligi kafedrası;
Z.Yu.Ibragimova,	f.f.n., dotsent, Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti O'zbek tilshunosligi kafedrası.

Globalashuv davrida turkiy shevashunoslikning dolzarb muammolari xalqaro konferensiya to'plami [Матн]. – Тошкент: "Firdavs-shoh" nashriёti, 2022 й., – 470 б.

Ushbu to'plamda globalashuv davrida shevashunoslikda ilgari surilayotgan yangicha ko'z-qarashlar, o'zbek adabiy tili va sheva munosabati, shevalarning tuzilish xususiyatlari, turkiy tillar shevalarining yangi tadqiqotlari, turkiy shevashunoslikning milliy-madaniy xususiyatlari, tarixiy dialektologiya, dialektal leksikografiya, dialektal onomastika singari masalalar tadqiq etiladi.

To'plam filolog o'qituvchilar, doktorant-tadqiqotchilar, magistrantlar, talabalar va ushbu soha bilan qiziquvchi keng kitobxonlar ommasiga mo'ljallangan.

ISBN 978-9943-8752-8-9

© Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti, 2022

© "Firdavs-shoh" nashriёti, 2022

ГИДРОПОЭТОНИМЛАРНИНГ НЕМИС, ЎЗБЕК ВА РУС ТИЛЛАРИДАГИ ФРАЗЕОЛОГИК БИРЛИКЛАРДА АКС ЭТИШИ

Бозорова Руфина Шароповна,
БухороДУ rufinabozorova3@gmail.com

Аннотация. Мазкур мақолада “Сув” сўзи билан боғлиқ фразеологик ибораларнинг немис, ўзбек ва рус тилларидаги тахлили ўз ифодасини топган. Фразеологик бирликлар инсониятнинг маданий салоҳиятини: маданий муносабат, стереотиплар, стандартлар ва археотипларни қайд этади ва етказди, шу билан бирга миллат руҳи ва ўзига хослигини ифода этади. Фразеологик бирликларнинг ўзига хослиги турли тилларни таққослашда аниқ намоён бўлади.

Калит сўзлар. Фразеологик бирлик, эквивалент, стереотип, археотип, инсоният, субъектив, объектив, топоним, антропоним, гидроним.

Аннотация. В данной статье анализируются фразеологические выражения, связанные со словом “вода” в немецком, узбекском и русском языках. Фразеологизмы фиксируют и передают культурный потенциал человечества: культурные установки, стереотипы, стандарты и археотипы, а также выражают дух и самобытность нации. Уникальность фразеологизмов ярко проявляется при сопоставлении разных языков.

Ключевые слова. Фразеологизм, эквивалент, стереотип, археотип, человечество, субъективный, объективный, топоним, антропоним, гидроним.

Тил инсоннинг дунё ҳақидаги билимларини шаклланиши ва мавжудлигининг энг муҳим усулидир. Фаолият жараёнида объектив дунёни акс эттирган шахс билиш натижаларини сўзда мустаҳкамлайди. Лингвистик шаклда олинган ушбу билимларнинг йиғиндиси дунёнинг лингвистик тасвири деб аталади [1]. Инсон дунёни ва ўзини ҳам умуминсоний, ҳам миллий тарихий тажриба мустаҳкамладиган тил туфайли англайди. Кейин эса тилнинг ўзига хос хусусиятларини аниқлайди. Тилнинг ўзига хос хусусияти туфайли она тилида сўзлашувчилар онгида дунёнинг маълум бир лингвистик манзараси пайдо бўлади. Сапир-Ворфнинг лингвистик нисбийлик гипотезасига кўра, “Ҳар бир халқ дунёни ўз она тили призмаси орқали кўради, дунёнинг лингвистик тасвиридаги ҳақиқатни акс эттиради” [2].

Фразеологик фонднинг миллий-маданий ўзига хослиги сўнгги пайтларда кўплаб тилшунослар учун анъанавий тадқиқот мавзусига айланди (Э.М.Верешчагин, В.Г.Костомаров, В.Н.Телиа, З.Д.Попова, И.А.Стернин, В.А.Маслова, С.Г.Минасова). Ушбу масалада эътиборнинг кучайиши “Тил ва маданият” муаммосига бўлган қизиқишнинг умумий ўсиши билан боғлиқ бўлиб, у ўз навбатида ҳозирги кунда пайдо бўлаётган замонавий тилшуношликнинг янги антропологик парадигмаси доирасида ривожланиш учун янги туртки бўлди. Ушбу йўналиш доирасида тилнинг фразеологик тизимига мурожаат қилиш табиий ва зарурий жараёндир. Фразеологик

бирликлар инсониятнинг маданий салоҳиятини: маданий муносабат, стереотиплар, стандартлар ва археотипларни қайд этади ва етказди, шу билан миллат руҳи ва ўзига хослигини ифода этади. Фразеологик бирликларнинг ўзига хослиги турли тилларни таққослашда энг аниқ намоён бўлади. У иккита омил билан шартланган – объектив ва субъектив. Объектив омил маълум бир миллат ҳаётига хос бўлган ва бошқа бировнинг ҳаётида мавжуд бўлмаган табиий ва маданий ҳақиқатларда намоён бўлади. Субъектив омил мустақил танланган бўлиб, бир хил тушунчани берувчи сўзлар турли тиллардаги фразеологизмларда турлича акс эттирилган [4].

Қиёсий жиҳатдан олиб борилган тадқиқотлар икки ёки ундан ортиқ тилларнинг фразеологик бирикмаларидаги фразеологик эквивалентлар ва эквивалент бўлмаган фразеологик бирликларни аниқлашга қаратилган. Мақоламиз доирасида таҳлил турли хил гуруҳларга мансуб немис, ўзбек ва рус тилларининг фразеологик фондлари бўйича олиб борилади; уларнинг миллий ва маданий ўзига хослиги “Сув” семантик майдонининг таркибий қисмлари билан фразеологик бирликлар мисолида амалга оширилади. Сув ҳар доим одамлар учун рамзий ҳисобланган. Сувнинг рамзий маъноси чуқур ўлчовга эга: бир томондан, у поклаш функциясига эга, ҳаёт манбаи, бошқа томондан қўрқувни уйғотадиган, бошқариб бўлмайдиган офат бўлиб, бу албатта тилда акс этади [5].

Тадқиқотимизга кўра, “Сув” семантик майдони таркибий қисмларини ўз ичига олган фразеологик бирликларнинг ярмига яқини тўлиқ ёки қисман эквивалентлардир, яъни бирликлар нафақат бир хил семантикада, балки таркибий ва грамматик тузилиши жиҳатидан жуда яқин. Ўхшашликнинг сабабларидан бири фразеологик бирликларнинг табиатида бўлиб, унда бир қатор универсал ҳодисалар кузатилади.

Нем. “Brot und Wasser”; ўзб. “Бир бурда нонга зор” рус. “сидеть на хлебе и воде”. Ушбу иборадан гап ўта камбағал оила ёки инсонлар ҳақида бораётганлигини англашимиз мумкин [3]. Дарҳақиқат, турлича маданиятга, турмуш тарзига эга давлатларда нон асосий озиқ-овқат, сув эса арзон ва энг қулай ичимликдир, шунинг учун улар биз ўрганган халқлар онгида мутлак қашшоқлик ва очлик рамзи ҳисобланади. Тиллараро фразеологик эквивалентликда фразеологик бирликнинг асосини ташкил этувчи метафора ва метонимик тушуниш механизмларининг универсаллиги муҳим рол ўйнайди. Масалан, учта тилда сув оқими тенг равишда “ҳаёт” сифатида қабул қилинади ва оқим билан ёки унга қарши ҳаракат бўйсунмиш ёки унга қарама-қаршилиқ сифатида қабул қилинади. Изланишлар натижасида шахснинг худбинлиги бир хил образларда таҳлил қилинган учта тилнинг фразеологик бирликларида намоён бўлиши кузатилади. Масалан: нем. *Bis dahin läuft noch viel Wasser den Berg hinunter*; ўзб. *Орадан кўп йиллар ўтди. “Қанча сувлар оқиб кетди”*; рус. *много воды утекло*; - кўп йиллар ўтгани ва кўп нарсалар ўзгарганини англатади. Бироқ стереотиплар турли тилларда бир хил бўлмаслиги мумкин. Масалан, ўзбек тилида бу бирликлар фразеологик

бирликларга ҳам мос келади: “қанча шамоллар эсди”, бу вақт шамол тасвири билан боғлиқ.

Агар немис ва ўзбек тилларининг фразеологик бирликлари-тиллараро эквивалентлари кўпинча маъно, коннотация, таркибий-грамматик тузилишнинг маъно-мазмунли макрокомпонентлари билан мос тушадиган бўлса, унда ўзбек фразеологик бирликлари деярли ҳар доим ўзларининг таркибий-грамматик тузилиши билан улардан фарқ қилади. Бу хусусиятларнинг катта қисми фразеологик бирликларда сўзларнинг тартибига боғлиқдир, бу эса тил тизимининг ўзи билан боғлиқ [4].

Биз кўриб чиқаётган фразеологик бирликларнинг структуравий ва грамматик тузилишидаги фарқ ўзбек ва немис тилида фраземали феъллар билан, рус тилида эса мукамал ва номукамал шакл: немис тили орқали бериладиган шаклларни ифодалаш учун қўшма феъллардан фойдаланиш билан тавсифланишига боғлиқ бўлиши ҳам мумкин [5]. Бу хусусиятларнинг катта қисми фразеологик бирликлардаги сўз тартибига тааллуқлидир, бу эса тил тизимининг ўзи билан боғлиқ. Масалан, *нем. jemandem das Wasser abgraben*; ўзб. тагига сув қуймоқ; чоҳ қазимоқ; *рус. подкапываться под кого либо*; рыть кому-либо яму;.

Сув ҳар доим ҳам инсон ҳаётида муҳим рол ўйнаган. Уни мақташди, ҳурмат қилишди, унга сиғинишди, у ҳақида афсоналар тарқатишди. Шунинг учун ҳам қадим замонлардан бери жуда кўп фразеологик ибораларда “сув” сўзи ишлатилган. Агар бирор бир фразеологик бирликни ўзбек тилидан бошқа бирор бир тилга таржима қилсак, биз сўзларнинг уйғун бўлмаган бирикмасини олишимиз мумкин, аммо ушбу бирикмани бошқа тилда сўзлашувчи инсон тушуниши эҳтимолдан анча йироқ. Фақатгина ўзбек миллатига мансуб кишининг бундай ибораларни ҳар кун ишлатиши, унинг маълумотлилиги, саводхонлиги ва нотиклик қобилиятидан далолат беради. Шу каби иборалардан бир нечтасини эслайлик:

Нем. „Ablaufen wie das Wasser am Entenflügel“ “ўзб. “Сувдан куруқ чикмоқ”; *рус. “как с гуся вода”* [3].

Бу ибора ҳар қанча ёмонлик қилсада, вазиятдан осон чиқа олиш қобилиятига эга инсонларга нисбатан қўлланилади. Ушбу ибора ғозлар сувдан чиққанда уларнинг усти куруқ ҳолатда бўлишига қиёсланган. Бундай ибора бирор бир ноқонуний ҳатти-ҳаракат содир этганига қарамай, қоралашдан, ошкоралиқдан ва жазодан қочган шахсга нисбатан ишлатилади.

Нем. Wie ins Wasser fallen, ўзб. “Сувга тушган тош”, *рус. “Как в воду кануть”* – ушбу фразеологик ибора анча пайт кўринмай қолган кишига нисбатан ишлатилади [3].

Нем. “Wie zwei Tropfen Wasser”; ўзб. “Икки томчи сувдек”; *рус. “Как две капли воды”* – бу ибора кимнингдир ёки ниманингдир бир-бирига ниҳоятда ўхшашлигини англатади. Масалан, эгизаклар икки томчи сувга ўхшайди [3].

Нем. “Wie eine Katze im Wasser”; ўзб. “Сувга тушган мушукдай”; *рус. “Ходить как в воду опущенный”* – кайфияти йўқ одамга нисбатан ишлатилади [3].

Фразеологизмлар барча тилларда қизиқарли, чунки уларни сўзма-сўз таржима қилиш ва тушуниш имконсиз. Фразеологик бирикмалар тилни жонлантиради, уларни ривожлантириш қийин бўлса ҳам, улар жилоланган ва тилда алоҳида ўрин эгаллайди. Кўпинча улар мамлакат маданияти ва тарихи билан боғлиқ.

Бундай қизиқарли мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Берилган тиллараро фразеологик эквивалентларнинг таркибидаги фарқни изоҳлаб бўлмайди. Бу, эҳтимол, халқнинг менталитети, дунёнинг лингвистик тасвири, у ҳақиқат объектлари ва ходисалари ўртасида ўрнатиладиган алоқалар ва уюшмалар билан боғлиқ. Шунинг учун керакки, рус ва ўзбек тилларида ўхшаш фразеологик бириклар жуда кўп бўлиб, бу руслар ва ўзбекларнинг узоқ йиллик яқин алоқалари билан боғлиқ, шунингдек узоқ ўтмишда фразеологик тилларнинг ўзлаштирилишига сабаб бўлган. Рус тилидан ўзбек тилига фразеологик бирикларни излаш орқали ҳар иккала тилда ҳам маъно жиҳатдан ўхшаш фразеологизмлар мавжуд эканлигини гувоҳи бўламиз. Масалан: Рус. *выходить сухим из воды*; ўзб. *сувдан қуруқ чиқмоқ, как воды в рот набрал* [3].

Арсеневанинг фикрича, фразеологик бирикларнинг миллий-маданий ўзига хослиги 3 даражада бўлади [4].

1. Жамланган фразеологик маъно. Бунда бошқа тилда эквиваленти бўлмаган фразеологизмларни бир тилдан бошқасига ўгиришда лексик, тавсифловчи ёки сўзма-сўз таржима қилиш усуллари ёрдамида лексик бириклар ёки сўз бирикмалари орқали фразеологик бирикнинг маъноси берилади.

2. Фразеологик бирик таркибида маълум бир халқ учун ҳар қандай воқеъликни белгиловчи аниқ сўзларнинг мавжудлиги, фақат бир ёки бир неча халқларнинг ўзига хос бўлган топоним, антропоним ва гидронимларнинг қўлланилиши.

3. Кўчма маънода қайта ўйлаб топилган эркин иборанинг бевосита маъносида (яъни халқ тарихи, ўзига хос анъаналари, урф-одатлари, характери ифодаловчи фразеологик бириклар прототиплари) [4].

Буюк немис тилшуноси Вилхелм фон Хумболд ёзганидек: “Ҳар қандай таржима менга ечиб бўлмайдиган масалани ҳал қилишда тўлиқ уринишдай туюлади. Шунга кўра ҳар бир таржимон ўз она тилининг жозибаси ҳисобига оригиналнинг маъносини бойитиши ёки оригинал ҳисобига ўз она тилининг ўзига хослигини сақлаб қолиши керак”. Унинг қарашларини кўп олимлар илгари суради. Уларнинг хулосалари бўйича биз эквивалент деб ҳисоблайдиган сўз аслида турли тил вакилларида турлича таассурот уйғотади. Масалан, ҳар бир тилда “уй”, “хонадон” маъносини берувчи сўз бор. Аммо унинг ташки қўрилиши ва ички жиҳозланиши немис, ўзбек, ёки русларда бутунлай фарқ қилади [5].

Биз таҳлил қилган “сув” сўзи билан боғлиқ ибораларнинг баъзилари ҳам бир ёки бошқа тилга айнан таржима қилинса, бошқа ҳолатларда уни ўрнига бошқа сўздан фойдаланилган. (“Brot und Wasser” (Тарж. “Сув ва нон”);

Ўзб. “Бир бурда нонга зор”). Бу ҳолат маълум тилда сўзлашувчи миллатнинг менталитетига боғлиқ бўлиши мумкин.

Таҳлиллار шуни кўрсатдики, “Сув” семантик соҳаси таркибига кирувчи фразеологик бирликлар немис, ўзбек ва рус тилларида талаффуз қилинадиган миллий ўзига хосликнинг лингвистик аҳамиятга эга қатламини ифодалайди. Фразеологик бирликларни ўрганиш тўхтамайди, чунки тилда доимо янги фразеологик бирликлар пайдо бўлади. Фразеологик бирликларни бошқа тилда тўғри таржима қилиш масаласи эса доимгидай қолади. Бу эса ушбу соҳадаги изланишлар давом этади демакдир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Маслова, В. А. Лингвокультурология : учеб. пособие / В. А. Маслова. М., 2001. 208 с.
2. Кузнецов, А. М. Национально-культурное своеобразие слова / А. М. Кузнецов // Язык и культура : сб. науч.-аналит.обзоров. М., 1987.С. 135-145.
- 3.Бозорова Р.Ш. “Таржима санъати ва унинг муаммолари” НамДУ илмий ахборотномаси 2019 йил 5-сон.
- 4.Николенко Л.В. 2005. Современный русский язык: теория анализ языковых единиц в двух частях. Москва: Академия.
- 5.Бозорова Р.Ш. «О немецкой обиходной речи». НамДУ илмий ахборотномаси 2019 й. 3.
6. Хаётова Д.З. National-cultural linguoculturological Features of the concept of Heimat (homeland) In german and uzbek languages Bukhara state university Received 22 ndApril 2021, Accepted 25thApril 2021, Online 15 th May 2021 d.z.hayotova@buxdu.uz
7. Назарова Н.А. Study of anthroponyms and their places in the lexical system (In Web of Scientist:International Scientific Research Journal, Volume 3, Issue 1, pp. 90-96) <https://wos.academiascience.org/index.php/wos/article/view/619>
8. Бозорова Р.Ш. “Сув” сўзи билан боғлиқ фразеологик бирликларнинг немис, ўзбек ва рус тилларидаги таҳлили. Central asian research journal for interdisciplinary studies (carjis). Google Scholar Universal Impact Factor: 7,1 ISSN:2181-2454 www.carjis.org DOI: 10.24412/2181-2454-2022-1-277-282 VOLUME 2 | ISSUE 1 | 2022

Мадаминов А. Умра ибодати билан боғлиқ ономастик бирликларнинг лингвوماданий талқини.....	384
Kudratxodjayeva N.A., Usmonova Z.N. Kognitiv fan va kognitiv lingvistika	386
Qurbanbaeva B., Xalmuratova D. Qaraqalpaq folklori shigarmalaridaǵı dialektizmlerde sinonimiya qubilisi	389
Жалилов С. Қиёсий лексиканинг долзарб масалалари.....	392
Хайтбаев О. Феъл фраземаларнинг ҳозирги ўзбек ва қорақалпоқ тилшунослигида ўрганилиши	395
Chariev Ch.D. Túrkmén tilindegi túbir morfemalardıń fonologiyalıq dúzilisi hám buwın qurılısı	398
Бегжанов Х. Ўзбек, қарақалпақ ҳам түркмен тиллеринде адам мүшелерин аңлататуғын айрым сөзлердиң типологиялық семантикасы ҳаққында	401
Ёдгоров Ж.Ж. Шеърый матнда ономотопик сўз.....	403
Темирханова Г.У. Ҳэзирги қарақалпақ тили лексикасы қурамындағы өзлестирме сөзлердиң тематикалық сферасы	406
Каурпазарова М.К. Qaraqalpaq tilindegi diyqanshılıq leksikasınıń túpkilikli hám ózlestirme qatlamı	411
Nurimbetova S.K.. Qaraqalpaq tilinde antroponimlerdiń leksikalizaciya usılında jasalıw modeli.....	413
Qosimova F.X., Usmonova K.E. Phonological contradictions.....	416
Tillabayeva Z.R. Nusrat rahmat ijodida dialektizmlarning qo‘llaniishi.....	419
Амангельдиева А.М., Баймакашева Н.С., Тұрғантай А.Ә. Қазіргі қазақ есімдерінің лингвистикалық сипаты	422
Курбанов Я. Организация обучения при формировании практических навыков	425
Айитбаева Ш. Тил – миллат маънавиятининг муқаддас тимсоли.....	429
Ержанова Д.К. Көркем шығарманы лингвопоэтикалық аспектте үйрениўдиң әҳмийети	431
Бозорова Р. Ш. Гидропоэтонимларнинг немис, ўзбек ва рус тилларидаги фразеологик бирликларда акс этиши	435
Новгородов И.Н., Шынназарова С.Ж. Происхождение устойчивого словарного фонда каракалпакского языка.....	440
Латыпов Ф. Р. Поговорки, афоризмы и философские сентенции, обнаруженные в письменном наследии древних народов средиземноморья в процессе комплексного лингвистического анализа соответствующих Текстов	449
Жартыбаев А. Е. Аймақтық топонимияның лингвогеографиялық деректері.....	557

*Filologiya fanlari doktori, professor, Qoraqalpog‘istonda
xizmat ko‘rsatgan fan arbobi*

**YULDASH MATKARIMOVICH
IBRAGIMOVNING**

80 yillik tavalludiga bag‘ishlangan:

**«GLOBALASHUV DAVRIDA TURKIY
SHEVASHUNOSLIKNING DOLZARB
MUAMMOLARI»**

mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy
ANJUMAN MATERIALLARI
23-noyabr 2022-yil

Мухаррир: Д.Улуғмуродов
Дизайнер: Б.Хайдаров

Ўзбекистон Республикаси Президенти Администрацияси ҳузуридаги
Ахборот ва оммавий коммуникациялар агентлиги томонидан 3996-сонли
ТАСДИҚНОМА берилган.

Босишга рухсат этилди: 08.12.2022 й.
Бичими 60x84 1/8. Офсет қоғози.
Офсет босма усулида босилди.
“Times” гарнитураси.
Шартли босма табоқ 27,5.
Адади 200 нусха.

Оригинал макет
“FIRDAVS-SHOH NASHRIYOTI”да тайёрланди.
Тошкент ш., Навоий кўчаси, 30.
Tel.:+99890-372-85-17